

¹Животко А. Історія української преси: Навч. посібн./ Упоряд., авт. істор.-біограф. нарисів та приміт. М.С. Тимошик. – К., 1999; ²Флоринский И. Критико-библиографический обзор новейших трудов и изданий по славяноведению // Университетские известия. – К., 1898. – № 11. – С. 218; ³Франко І. Русько-українська література. – 1898; ⁴Науменко В. Книжная речь у малороссов и руссинов // Киевская старина. – 1899. – №8. – С. 142; ⁵Михальчук К. Что такое малорусская (южнорусская) речь? // Киевская старина. – 1899. – № 8. – С.161; ⁶Жовтобрюх М. Мова української періодичної преси. (кінець XIX – початок XX століття). – К., 1970. – С. 57; ⁷Жилко Ф. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966. – С. 182.

*Надалі позначатимемо (першою цифрою випуск газети “Рада”, другою – сторінку).

Н.Г. Копецька, асп.

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНОЇ ГРУПИ НА ПОЗНАЧЕННЯ РОЗУМОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЛЮДИНИ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XIV-XVIII СТ.

Стаття присвячена проблемі формування лексико-семантичної групи на позначення розумової діяльності людини у староукраїнській мові періоду XIV-XVIII ст.

The article deals with the problem of formation of the lexical semantic group to indicate the notion “mind” in Old Ukrainian language of the 14th-18th centuries with slavonic parallels.

Мовна практика надає дуже багатий і різноманітний матеріал для аналізу динаміки формування лейтмотивної терміносистеми, що первісно характеризує людину – її здатність до розумової діяльності. Оскільки мова передається від однієї епохи до іншої, і про початок нових мов ми можемо говорити лише повністю звільнившись від нашого досвіду, остільки відношення минулого до сучасності пронизує мовну будову до самих її глибин¹. Дослідження абстрактної лексики на позначення розумових процесів людини на етапі її формування в староукраїнській мові відображає основні закономірності розвитку термінологічної системи в цілому, дає змогу краще зрозуміти історію виникнення сучасних значень слів² розумової діяльності.

У кінці XV – на початку XVI ст. завершуються основні процеси, що характеризують російську, українську й білоруську мови як окремі лінгвістичні системи, зароджуються і розвиваються нові риси, притаманні кожній із цих мов³. У цей час парадигма абстрактних слів поповнюється значною мірою не тільки за рахунок переосмислення давніх питомих давньоруських і старослов'янських абстрактів, запозичень з інших мов, але також завдяки власним українським новотворам з праслов'янською генетикою, які розвинули нове розумове значення переважно від конкретної семантики на позначення фізичної дії або іншого абстрактного значення.

У понятійному полі “внутрішнє життя людини”, “розум” у XVI – XVII ст. в активному вжитку фіксується питома за походженням лексема *внутренна*⁴ (яка у номінативному значенні вказувала на те, що “знаходиться усередині чогось” або “усередині людини, нутрощі”: *Второе, смущение внутренне еже есть цкливость, еже ω(t)знати ω(t) себе да тицтсѧ упованієм прїѧтїѧ блг(д)ти Бжїѧ...* (М. Тр., 120 зв.). Староукраїнська лексема була префіксальним дериватом, утвореним від д.-р. *нутрь* “нутрощі”, з псл. **vъn-otrъ* “усередину”, яке сприймалось як **vъ-notrъ*. Етимологи порівнюють також з гр. *ἐύτερα* “нутрощі”, д.-інд. *ántaras* “внутрішній”, *antrám* “нутрощі”, ав. *antara-* “внутрішній”, лат. *interus* “тс” (ЕСУМ, I, 411; Ф., III, 90-91).

Лексема посіла особливе місце у середньовічному українському світобаченні, при вираженні внутрішнього душевного переживання людини взагалі, органічно емоційного, і її фізіологічного початку, серця як внутрішнього органу, зокр. що знайшло відображення у функціонуванні корелятивної антонімічної пари “внутрішній світ” і “зовнішній світ”: *Приношу не къ во(з)бужденію твоему и поощренію, вѣдѧщи тѧ, измлада ω(t) ноктей, бодростію, Бгомыслие(м), м(д)ростію, внѣшнєю и внутренєю обогаще(н)на, и всѣми добродѣтелми...* (Алф., 503); *Научи себе въ всѧкой вещи побѣждати, и будещи имѣти миръ внутрній.* (Діоптра, 3), пор.: *внїди в самого себе, и ω(t)сѣчєши страсти и желанїѧ мирскаѧ...* (Діоптра, 4). З такими двома значеннями лексема зафіксована у лексиконах XVI – XVII ст. *Вънутрънѧѧ: внутрнѧстіѧ Акω ср(д)це, утроба* (Бер., 21); *Вънутрній члѣк: члѣкъ дховны(и)* (Бер., 21); *phrenes ha(e), внутрняя, разумъ* (Сл. Лекс. I, 228).

В основному синонімічному ряді на позначення розумової діяльності, члени якого об'єднуються навколо семантичної домінанти “думати” і “мати певні результати у процесі мислительного акту”, позбавлене стилістичних барв, використовуються ст.-укр. *розбирати, вибирати*, засвідчені у староукраїнських лексиконах XVI – XVII ст., зокр.: *Размысллю: Розмышллю, разбираю в мысли* (Бер., 107). Дієслова розвинули абстрактне значення від конкретного “брати, вибирати”: *а онъ рекль книмъ ничего на(д)то не выбирайте едно то што есть вамъ постановлено* (ПС Жит., 31) і походять від первинного на позначення фізичної дії дієсл. *брати*, яке успадковане з д.-р., ст.-сл. дієсл. *брьати, брати* та ім. *брѣмѧ* “тягар”, загальнослов'янських за походженням, що були рефлексами псл. **bьrati, *bero*, похідних від і.-є. **bher-* “носити, приносити” (Ślawski, I, 41; Machek, 64; ЕСУМ, I, 247-249).

На к. XVI – поч. XVII ст. з розумовою семантикою “помилятися” фіксується полісемантичне дієсл. *блудити*, спільнокореневі *блудитися, блудничити*: *Блудѣ... злыхъ помыслѣ* (Бер., 10); *Мечтаніє: облуда, мара...* (Там же, 63), фразеологізм *мыслью блудити* “мати грішні думки, грішити” (СУМ XVI - XVII, I, 11; II, 121); *Што ве ижъ такъ есть, нехайжесѧ. дѣпись розмыслитѣ, што волитѣ... чи задати блудѣ и фалишъ и небаченьє ѡ(т)цемъ панѣжемъ и ихъ писаромъ...* (Апокр., Зош. 14, арк.4).

Загальнослов'янська за походженням, укр. лексема *блудити* є рефлексом ст.-сл. *блѣдъ* “розпуста”, *блѣдити* “блукати, блудити” з псл. **blodь, *bloditi* < **blond-*, пов'язаного чергуванням голосних з основою **bled-* (<**blend*), споріднена з лексемами інших індоєвропейських мов (ЕСУМ, I, 212).

Зародження абстрактної розумової семантики кореневого дієсл. *значити(ся)* відбулося у староукраїнській мові, що зафіксовано у давніх лексиконах, а також “Матеріалах” Є.Тимченка, “значити”, “позначатися, розумітися” (Т.Мат., XVII ст.); *Гадателствую: назнамнову, ... загадую, тайну значу, тасмные речи задаю* (Бер., 25). Лексема була утворена від давнього ст.-сл. ім. *знакъ* з псл. **znakъ*, пов'язаного із **znati* (ЕСУМ, II, 270).

Формування абстрактної семантики “виявити, знайти, встановити” лексем *вынайдованье, вынайти, знайти* фіксується у діловому стилі мови періоду XIV-XV ст.: *И мы того со кн<ѧ>зми и паны досмотрѣвши и в том есмо кн<ѧ>зѧ Олександра знашли правого* (ССМ, I, 402). У XVI – XVII ст. відбувається формування їх

абстрактного розумового значення “винахід, вишукування, відкриття і т.п.”: *И с того вязеня Павел святыи писал листы з Рьму до Галатовъ, до Ефесовъ,... второй лист до Тимофея, в которых листех найдешь то, где Павел святыи значнейшихъ христіан, которые на той час в Рымѣ были, споминает...* (Перест., 52).

Староукраїнські лексеми були префіксальними дериватами, успадкованими від загальнослов'янської за походженням кореневої ст.-сл. *ити* з конкретною семантикою “руху, переміщення у просторі”, рефлекса псл.**(j)iti* (<**ei-tei*), спорідненої з лит. *eiti* “іти”, лтс. *iêt* “те”, гр. *ετις* “піде” та ін. (Ф., II, 117-118; ЕСУМ, II, 269, 320-321). Семантичні потенції давньої питомої лексеми входять до класу абстрактних розумових понять зафіксовані у староукраїнських лексиконах XVI – XVII ст., зокр.: *възыскую, вынадую; възыскан(ъ)ны, вынадованный* (Зиз., 35); *Възысканіе: Вынайдованье, шуканье, пытанье, опытъ, вывъдованья...*; *Възыскую: Вынайдоу, довѣдоуясъ, пытаю, ѡ(т)искую* (Бер., 20).

З XVII ст. зі значенням “мозок”, “розум, тям”, “міркувати, розкидати глуздом, пускати розум по голові, мізкувати, думати” фіксується використання ім. *глуздъ*, дієсл. *гудзувати* що відображено у “Словнику” Є. Тимченка (Тимч., Т. I, Зош. II, 530).

Лексема *глузд* не має загальноприйнятої етимології. Бернекер виводить її з псл.(сх.) [**gluzdb*] “мозок” від **gloud* “слизувата грудка” (Берн., I, 308-309). Вчені припускають, що слово могло виникнути як синонім до основного **mozgъ* у зв'язку з виглядом мозку, що пов'язане зі словами того самого кореня і порівнюють з укр. *глежень, глей, глива, глина, глист, глїнь, глизявий*, в основі яких лежить поняття чогось слизького (ЕССЯ, 6, 155-156; ЕСУМ, I, 529).

Досить численну групу складають староукраїнські розумові лексеми з коренем *дел-*, це головним чином віддієслівні утворення з псл.**děliti* “ділити”, з ім.**dělъ* “частина” (ЕСУМ, II, 90), за іншою версією, псл. ім.**dělъba* є похідним утворенням з суфіксом *-ьba* від дієсл.**děliti* (ЕССЯ, 5, 10), виводиться з і.-с.**dāi-l-* (ЕСУМ, II, 90; ЕССЯ, 4, 233-234). Вчені розходяться у поглядах щодо походження цієї загальнослов'янської лексеми і її генезису в різних мовах. Зокрема, В.В.Мартинов вважає, що пр.-герм. *dailjan* виникло або як відіменне дієслово на германському ґрунті, або ж як результат проникнення псл.**deliti*⁴. Такої ж думки дотримуються О.С. Мельничук, Т.В. Гамкрелідзе та Вяч.Вс. Іванов. Вони

зараховують лексему до балто-слов'яно-германських лексичних ізоглос⁵. Інші вчені наполягають на думці про загальнослов'янський характер слова, заперечуючи його германську генеалогію⁶.

У давньоруській мові похідні лексеми з коренем *дѣл-*: *раздѣлени*⁵, *роздѣлити*, *раздѣльни* були полісемантичними утвореннями з неарифметичним значенням, вказували на певну фізичну дію, як, напр., “обдаровувати”, “роздавати”, “розбивати”, а також демонстрували процес поділу майна між спадкоємцями: *Бонякъ же раздѣлися на 3 полкы* (ПВЛ ЛС, 261). У староукраїнській діловій мові XIV – XV ст. питома *дѣлити* та префіксальні спільнокореневі *поделити*, *розделіті* конкретизують давнє значення, пов'язане з процесом поділу чогось на частини, розмежування: *А се я, Богдан... Мышчичъ, сознаваю моимъ листомъ: делить есми з братомъ своимъ... отчизною нашою Холоневомъ* (ССМ, I, 338). У XVII ст. дієслово та похідні лексеми розвивають абстрактну семантику на позначення інтелектуальної арифметичної дії, що засвідчують тогочасні словники: *discretio*, *разсужденіє*, *раздѣленіє* (Сл. Лекс. I, 98); *divisus*, *-us*, *раздѣленіє* (Там же, 101).

Починаючи з XVI – XVII ст., в активному вжитку на позначення понять “нерозумний”, “відсутність розуму” і под. фіксується лексема *дурень*, засвідчена у такому синонімічному ряді староукраїнськими лексиконами: *Несмысле(н)е: Дурень, шаленый* (Бер., 76); *безуме(н), дуре(н)* (Зиз., 25). Запозичена з ст.-сл. *доурьнь* (“Словник староукраїнської мови XIV – XV ст.” фіксує її як назву місцевості або як особову назву, ССМ, I, 332), лексема була рефлексом псл. **durь* (**durьнь*), яке виводиться з і.-с. **dheur-*, суфіксального розширення **dheu-* “дути, швидко рухатися”, споріднена з лексемами індоєвропейських мов із семантикою “полохливий”, “стрімкий, несамовитий”, “шалію; збурююся” і под. (ЕСУМ, II, 147).

Лексема здебільшого входила до виражальних засобів полемічної літератури, а також оригінальних творів українських авторів, де була пов'язана з моральними категоріями буття суспільства: *Подобно бы пильнейшыє книгъ и науки были, ани бы дети ихъ дурьные церквей дедичнымъ правомъ не домагалися* (Антиз., 745).

Зародження абстрактного значення відбулося у ст.-укр. лексемі *цѣнити*, яка поєднувала конкретні і абстрактні семантики “підраховувати”, “полічити”, “конкретно визначити кількість”, а

також “усвідомити”: *Его же азъ хотящи воспятити крѣпко, на вся страни свое ополчающеся воинство оставивши, принужденъ есть за онимъ самъ погнати, и, не зѣло далече постигнуши оного, егда молихъ его, да возвратится, егда встидомъ воинскимъ и непотребною женскою боязнію обовязовахъ, тѣмъ временемъ множество воинства, кромѣ военнихъ припасовъ, ихъ же и оцѣнити невозможно погубихъ...* (Граб., 140). Давній питомий корінь *цін-* (д.-р. *цѣнити* “цінити, оцінювати”), загальнослов’янський за походженням, сягає псл. **senpa*, **seniti* (Ф., IV, 298; ЭССЯ, 3; 183).

Формування абстрактного значення у слова *здаватися*, яке походить від давнього питомого дієсл. *дати*, *давати*, д.-р. *дати*, *давати*, континуанта псл. **dati*, **davati* (ЕСУМ, II, 15), припадає на кінець XVI – початку XVII ст. Воно фіксується у пам’ятках різних жанрів і не відзначається стилістичною маркованістю, зокр.: *Частокротъ и медъ, нѣкоторымъ горокъ быти здался, вкушенъа смыслъ задростю зопсованый маючи...* (УЕ Кал., 670).

У другій половині XVII – на початку XVIII ст. фіксується поява значення “розмірковувати, здогадатися, зрозуміти” у дієсл. *збагнути*: *А коли попадешъ той оселокъ и людскую; Або шелягъ зламаний, копъ яку, Не збагнешъ куди вткнути – всего душа хоче* (Т. Мат., XVII ст.), яку етимологи пов’язують з *багти*, *багнути* з первинним значенням “згадати з бажанням”, зіставляється також з лит. *boginti* “швидко мчати”, спорідненим з псл. **bęžati*, що дає змогу припускати розвиток значення від “бігти” до “швидко перебігати думкою” (ЕСУМ, II, 246).

На позначення поняття, пов’язаного з “рахуванням, обчисленням” у староукраїнській літературній мові використовується дієсл. *лічити*: *а коли онъ почальъ личити: привели емоу единого должника. который былъ виненъ тмою талант* (ПЕ Жит., 15-16). Слово пройшло тривалу лексико-семантичну еволюцію від псл. **ličiti* “формувати, оздоблювати; бути видимим, бути подібним” до ст.-сл. *личити* “оголошувати” і суч. “рахувати”. Дієслово на *-iti-* було похідним від **likь*, **lice* (ЕСУМ, III, 259; ЭССЯ, 15; 81-83). На позначення абстрактного поняття “сума, кількість” з XV ст. використовується спільнокореневий ім. *личба* (ССМ, I, 552) з псл. **ličьba* (похідне з суфіксом *-ьba* від дієсл. **ličiti*) (ЭССЯ, 15; 83-84), яке ще у староукраїнській мові конкретизує свою семантику у напрямку позначення арифметичної дії “рахування, обчислення”: *изводъ(т)ся многіе, а ѡ(т)ступаютъ ѡ(т) вѣры што вѣдати за*

424); *confirmatio, confirmitas, умвє(р)ждєнїє* (Сл. Лекс. I, 72) були успадковані від давніх питомих д.-р. *tvьrdь*, ст.-сл. *tvьrdь*, загальнослов'янських за походженням, що виводяться з псл.**tvьrdь*, споріднені з лит. *tvirtas* “твердий, міцний”, лтс. *tvir̃ts* “кріпкий, твердий” (Ф, IV, 32).

У староукраїнській мові XIV – XVIII ст. спостерігається початок формування абстрактної семантики “умножити, збільшити” дієсл. *множити*: *...мы Олександръ ... дали есмо... зо всеми доходы... которымъ коли.. разумом або мудростю ч<є>л<о>в<ѣ>ческою могут размножены быти* (ССМ, II, 298).

З XVI – XVII ст. на позначення арифметичної дії починають використовуватися спільнокореневі деривати *множенїє, умноженїє, умноженное, помножати, помноженье* (Сл. Лекс. I, 35). Староукраїнські лексеми були запозичені зі старослов'янської мови, де дієсл. *умъножати* “збільшувати кількість вагу і т. ін.” – префіксальний дериват від *мъногъ* “багато” та вищого ступеня *мъножаи*, загальнослов'янських за походженням, з псл.**тъпогъ*, найдавнішого і.-є. **men(e)gh- / *mon(e)gh-* (ЕСУМ, III, 490).

У XVII – XVIII ст. відбувається розвиток смислової структури слів *понати, понати*, утворених від ст.-укр. ім. *понате* “розуміння”, *понати* “зрозуміти” на базі давнього ст.-сл. дієслова *възати*, порівнюють з лит. *ĩmti, imù, émiaũ* “брати”, лат. *emō, ēmī, ēmptum,-ere* “брати” (Ф., III, 326; IV, 569). У староукраїнській мові лексеми широко функціонують з виключно абстрактною семантикою “розуміння, усвідомлення, засвоєння чого-небудь” у пам'ятках різних жанрів: *...если бо вѣмъ що мало выстоупимо, вышше прирожєнного розума: тогда смыслы нашѣ не могутъ того понати* (Зерц., 11). Зі значенням “думка, уявлення” фіксується ім. *понати*: *...для сна(д)нѣйшого понати и латѣйшого вырозумєнати...* (УЄ Кал., 675).

З поняттями “робити зрозумілим”, “пояснювати”, “розтлумачувати” у староукраїнській мові XVI – XVII ст. пов'язане переносне використання префіксального дієсл. *иззерняти*: *epuceo, -as, изяс(ъ)няю, и(с)тльковую, изє(р)няю; epudeatus, изє(р)ненъ, изясненъ* (Сл. Лекс. I, 111). Ст.-укр. *иззерняти* утворене від ім. *зерно* “зерно”, загальнослов'янського за походженням, з псл.**z̥r̥no*, і.-є. **ĝer-, *ĝere* “дозрівати, морхнути, старіти”, **ĝer u-* “те, що визріло, розвалюється, само падає” і споріднене з псл. **z̥r̥eti* (укр. *зріти*) (ЕСУМ, II, 260).

Зі значенням “старанність, ретельність, пильність” у XVI – XVII ст. фіксується прикм. *пильныи*, який передбачає компонент “уваги” при здійсненні розумової операції: ...*Црковъ матку нашу... оуплаканную, пильным и чulyм старанієм своѣмъ, ахотне оувсеслалесь* (УЄ Кал., передм., арк. 3); *Прето потреба Вишей Кнѧ(ж) мл(с)ти мѣти всегдашнее пильное баче(н)е...* (Сл. Кл., [Зв.-2]).

Щодо походження прикметника серед етимологів немає одностайної думки. Лексему споріднюють з р.*пильный* “старанный”, р.діал. *пйлен, пилька, пильно*, блр. *пільны*, ц.-сл. *пильнь*, ч. *pilę* “старання, пильність”, *piliti* “поспішати, намагатися”, *pilný* “старанный”, слц. *pilný*, п. *pilný* “тс”, в.-луж., н.-луж. *pilny* (Ф., III, 262).

На позначення поняття “напучення, повчання” у староукраїнській мові XIV – XVIII ст. використовується ім. *надражненье*: *Презъ о тьи Слова “паци овцы мои” значит – апостолства презъ запрѣньеса надражненье* (Т. Мат.). Лексема є префіксальним дериватом від давнього питомого ст.-сл. дієсл. *дражнити, дражджити* спорідненого з п. *draznić, draznić*, ч. *dráždití*, слц. *dráždíť*, іншими слов’янськими лексемами, які виводяться з псл. **draziti, *dražati* (<**drazjati*), **dražo* (<**drazjo*), **drazнь, *drazniti* (ЕСУМ, II, 120). На противагу лексемі *надражненье*, яка не була успадкована новою літературною мовою, давній питомий корінь продовжує функціонувати у складі давніх і нових лексем з нерозумовою семантикою, пор., суч. *дражливий, подразнювати, роздражнений* (ст.-укр. *роздражити*), ін.

¹Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию.- М., 1984. – С. 63;

²Полюга Л.М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. – К., 1991. – С. 11; ³Німчук В.В. Староукраїнська лексикографія в її зв’язках з російською та білоруською. – К., 1980. – С. 35; ⁴Мартынов В.В. Язык в пространстве и времени. (К проблеме логоттогенеза славян). – М., 1983. – С. 17; ⁵Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов’янських мов. / За ред. О.С. Мельничука. – К., 1966. – С. 522. ⁶Гамкрелдзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры. – Тбилиси, 1984. – Ч. 2. – С. 418; ⁷Стоянов И.А. Глаголы умственной деятельности в болгарском языке. – К., 1977. – С. 78-79.

Список умовних скорочень назв джерел

Алф - Алфавить дховный... // Тітов Хв. Матеріали для історії книжної справи на Україні XVII-XVIII вв.: Всебірка передмов до українських стародруків. - К., 1924. - С. 499-504.

Антиз. - Антизирись или Апологія противъ Христофора Филалета. Въ двухъ текстахъ: Западно-Русскомъ (1599) и Польскомъ (1600). // Памятники полемической литературы въ Западной Руси. - Кн. 3. - Спб., 1903.

Апокр. - Филялет Х. Апокрисисъ албо отповѣдь на книжки о съборѣ берестейскомъ... - Острог, 1598.

Бер. - Лексикон словеноросский Памви Беринди. - Надрук. з вид. 1627 р. фотомех. пособом. / Підгот. В.В. Німчука. - К., 1961.

Діоптра - Діоптра албо Зерцало, и выражене живота людского на томъ свѣтѣ. - Св'є, 1612 (Передмова).

ЕСУМ - Етимологічний словник української мови: В 7 т. - К., 1982-1989. - Т. I-III.

Зиз. - "Лексис" Лаврентія Зизанія. "Синоніма славеноросская" / Підгот. В.В. Німчука. - К., 1964.

Machek - Machek V. Etymologicky slovník jazyka ceskeho a slovenskeho. - Praha, 1957.

М.Гр. - Петръ Могила. Євхологіон албо Молитвословъ, или Требникъ. - Киев, 1646.

ПВЛ ЛС-Повість временних літ за Лаврентіївським списком. // **ПСРЛ**. - Полное собрание русских летописей. - Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. - М., 1962.

Перест. - Пересторога з'яло потрібная на потомные часы православнымъ христианом. - Львів, 1605 - 1606 рр. // Возняк М. Письменницька діяльність І.Борецького на Волині і у Львові. - Львів, 1954. - С.25-56.

ПС Жит. - Житецкий П.И. Описание пересопнищкой рукописи XVI в. с приложениемъ текста Евангелія от Луки, выдержек из другихъ евангелистов и 4 страницы Археологического съезда. - Киев, 1876.

Slawski - Slawski F. Słownik etymologiczny języka polskiego. - Krakow, 1952-1982. - Т. I-V.

Сл.Лекс.І. - Славинецький С. Лексикон латинський. // "Лексикон латинський" Є. Славинецького. "Лексикон словено-латинський" Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. / Підгот. В.В. Німчук. - К., 1973.

Ср. - Срезневский И.И. Матеріали для словаря древнерусского языка. - Спб., 1893-1912. - Т. 1-3.

ССМ - Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. - К., 1977-1978. - Т. 1-2.

СУМ XVI-XVII – Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. – Вип. 1-2. – Львів, 1994.

Тимч. – Історичний словник українського языка. / За ред. Є. Тимченка. – Х. - К., 1930. – 1932. – Т.1. – Вип.1–2.

Т.Мат. – Тимченко Е. Материалы для словаря письменной и книжной южнорусской речи XV-XVIII вв. – Рукопис зберігається в бібліотеці Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України у Києві.

УЄ Кал. – ЄгОліє учителное, албо Казаня на кождую ндле и свята оурочистыѣ през ст отца ншего Калліста... по грецку написаноє, а тепер повторе ново зь грецкого и словенского языку на рускій переложеноє... повеленіємь Петра Могилы. – К.,1637.

Ф. – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. / Пер. с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М., 1964-1973. – Т. 1-4.

ЭССЯ – Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. / Под ред. О.Н. Трубачева. – М., 1974–1990. – Вип. 1–17.